

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СУДДІВСЬКОГО КОРПУСУ ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНЩИНИ

SEPARATE ASPECTS OF FORMING OF JUDGE CORPS ARE AT TIMES OF HETMANSHIP

Коваленко І.І., помічник судді Верховного Суду,
аспірант кафедри адвокатської майстерності та міжнародної юридичної практики
Академія адвокатури України

Стаття присвячена висвітленню актуальних аспектів формування суддівського корпусу за часів Гетьманщини і впливу вироблених тоді механізмів на сучасну процедуру кадрового забезпечення національної системи судочинства. Проблеми управління процесами формування суддівського корпусу здавна становили чималий інтерес як для держави, суспільства, так і для окремих громадян, зацікавлених у кваліфікованому та неупередженому правосудді. Історія формування органів, відповідальних за здійснення правосуддя, нараховує багато сторіч.

У зв'язку з цим в аспекті пошуку шляхів розвитку й удосконалення формування та діяльності суддівського корпусу важливого значення набувають наукові пошуки. Здійснення правового аналізу формування суддівського корпусу дає підстави для констатації того факту, що сучасний рівень забезпечення права громадян на справедливий суд і повагу до прав і свобод та інших інтересів, гарантованих Конституцією і законами України, не уявляється можливим без урахування досвіду попередніх поколінь, які на території сучасних українських земель тривалий час забезпечували належний і відповідний суспільно-економічному рівню розвитку стан здійснення судочинства. Запропоновано насамперед зосередити увагу власне на козацькому судочинстві, а точніше аналізі особливостей кадрового формування суддів на Січі, яка стала зразком для побудови судової системи усієї Гетьманщини.

Аналізується нормативне закріплення та практична реалізація порядку наділення повноваженнями формування суддівського корпусу. На цій основі окреслені специфічні риси процесу формування суддівського корпусу у досліджуваній період. Спираючись на наукові роботи дослідників, пропонується виділити такі періоди існування Гетьманщини: незалежний (квазідержавний); московський; польський (Річ Посполита); османський. Звертається увагу на різновиди козацьких судів, які існували на Січі, а згодом частково були запозичені усією Гетьманщиною. У рамках нашого наукового дослідження пропонується проаналізувати особливості забезпечення процесу формування суддівського корпусу за часів Гетьманщини та виділено специфічні риси процедури його формування.

Ключові слова: Гетьманщина, суд, суддя, військовий суддя, курінний отаман, кошовий отаман, Січова рада.

The article is sanctified to illumination of actual aspects of forming of judge corps in the days of Hetmanate and influence of mine-out in a that period mechanisms on modern procedure of the skilled providing of the national system of rule-making. The problems of management processes from ancient times presented large enough interest of both the state, society and separate citizens interested in a skilled justice forming of judge corps. History of forming of organs accountable for realization of justice, counts many centuries. In this connection, scientific searches acquire in the aspect of search of ways of development and improvement of forming and activity of judge corps, important value. Realization of legal analysis of forming of judge corps grounds for establishment circumstance that modern level of providing of right for citizens on a just court and respect to the rights and freedoms and other interests of assured by Constitution and laws of Ukraine, is not possible without taking into account of experience of previous generations that on territory of modern Ukrainian earth long time provided the proper and corresponding to the social-economic level of development the state of realization of rule-making. It offers in the first turn to give mind actually on the cossack rule-making, and more precisely analysis of features of the skilled forming of judges on Sich that became a standard for the construction of the judicial system of all Hetmanate.

The normative fixing and practical realization of order of parcel of land plenary powers of forming of judge corps is analysed. On this basis the specific lines of process of forming of judge corps are outlined in an investigated period. Leaning on the advanced studies of researchers, it is suggested to distinguish the next periods of existence of Hetmanate: independent (quasi-state); Moscow; Polish (Thing Pospolyta); ottoman. Applies attention on the varieties of cossack courts, that existed on Sich, and afterwards were partly adopted by all Hetmanate. Within the framework of this scientific research it is suggested to analyse the features of providing of process of forming of judge corps in the days of Hetmanate and the specific lines of procedure of his forming are distinguished.

Key words: Hetmanate, court, judge, military judge, chicken ataman, basket ataman, Sich council.

Постановка проблеми. Захист прав та охоронюваних законом інтересів особи є одним із пріоритетних завдань держави. Судова влада в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними законом [1, с. 7].

Сучасний рівень забезпечення права на справедливий суд і повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, ставить перед державою і суспільством цілу низку завдань як організаційного, так і юридичного характеру. Не буде перебільшенням визначити, що однією з найбільш складних проблем, яку треба вирішити у процесі організації правосуддя у будь-якій країні, є формування суддівського корпусу відповідно до вимог сьогодення та міжнародних стандартів у цій сфері.

Проте ефективне вирішення вказаної проблеми неможливе без урахування досвіду попередніх поколінь, які на території сучасних українських земель тривалий час забезпечували належний і відповідний суспільно-економічному рівню розвитку стан здійснення судочинства. У рамках нашого наукового дослідження пропонується

проаналізувати особливості забезпечення процесу формування суддівського корпусу за часів Гетьманщини.

Аналіз основних досліджень. Джерельною базою дослідження є широке коло різноманітних законодавчих актів, науково-юридична література, історичні джерела та праці науковців, зокрема таких як С. Обрусна, Л. Окіншевич, І. Паньонко, О. Русина, В. Сердюк, В. Смолій, І. Терлюк, В. Тімашов, Д. Яворницький та ін. Проте особливості формування суддівського корпусу за часів Гетьманщини характеризувалися ними поверхнево, що визначає актуальність цієї статті.

Отже, **метою статті** є вивчення окремих аспектів формування суддівського корпусу часів Гетьманщини та виділення специфічних рис процедури формування суддівського корпусу у досліджуваній період.

Виклад основного матеріалу. Сама по собі Гетьманщина у період її існування не була монолітним утворенням як із погляду територіальних меж, так і з погляду політичної автономії (відповідно, і права). Спираючись на наукові роботи дослідників, пропонуємо виділити такі періоди її існування:

І. Незалежний (квазідержавний), який передбачав повну автономію від будь-якої іншої держави (1648–1654) рр. Цей

період характеризувався наявністю усіх рис держави, у т. ч. права і судочинства, проте через постійні війни із сусідами не давав змоги отримати міжнародне визнання.

II. Московський (1654–1764) рр. Період протекторату різного ступеня залежності від Московського царства, а згодом Російської імперії.

III. Польський (Річ Посполита). Внаслідок постійного перерозподілу сфер впливу на українські землі певна частина з них час від часу знаходилася в орбіті політичного контролю цієї країни і, відповідно, підпорядковувалася її праву і судочинству.

IV. Османський (1669–1681). Нетривалий період часу, коли Гетьманщина, втомлена від її постійного розділу між московітами та поляками, забажала собі іншого, більш послідовного протектора – Османську імперію [2, с. 6].

Такий стан речей значно ускладнює роботу над визначенням специфічних рис процесу формування суддівського корпусу у досліджуваній період. Тому ми пропонуємо насамперед зосередитися власне на козацькому судочинстві, а точніше аналізу особливостей кадрового формування суддів на Січі, яка стала зразком для побудови судової системи усієї Гетьманщини.

Перш ніж ми почнемо вирішувати вказані у попередньому абзаці завдання, необхідно звернути увагу на різновиди козацьких судів. Дослідники виділяють такі інстанції правосуддя, які існували на Січі, а згодом частково були запозичені усією Гетьманщиною. 1. Першою інстанцією виступав паланковий полковник. Паланка виступала судом першої інстанції не тільки для козаків, а і для населення відповідної території. Іноді відповідна посадова особа чинила не тільки суд, але і розслідування особисто. 2. Друга інстанція – курінні отамани. Юрисдикція, на яку розповсюджувалася їхня судова влада, обмежувалася козаками відповідного куреня. Якщо сторонами спору виступали козаки різних куренів, тоді справа розглядалася отаманами відповідних підрозділів. 3. Третя інстанція – військовий суддя. На перших етапах існування цієї інстанції її представники мали переважно консультативні та дорадчі функції, не маючи права на самостійне винесення рішень, але згодом набули права повноцінної апеляційної інстанції щодо паланкових і кошових судів. 4. Четверта інстанція – кошовий отаман. Ця посада передбачала наявність у її носія фактично необмеженої влади: адміністративної, військової, судової та навіть церковної, але з погляду завдань, які ставляться перед нами у рамках дослідження, нас цікавитиме той факт, що відповідна особа відігравала роль, подібну до ролі сучасного Верховного Суду, тобто остаточної судової інстанції. 5. Суд козацької ради. Друга назва цього колегіального органу – Січова рада. У мирний час збір козаків своєю колективною волею міг навіть перебороти рішення кошового отамана, що вказує на те, що навіть козацька старшина корилася бажанням мешканців Січі [3, с. 53].

Спробуємо послідовно відповідно до вказаних відомостей розглянути процедуру формування суддівського корпусу у кожній із них.

Паланковий полковник. За одними історичними даними, відповідні посадові особи обиралися на Січі один раз на рік, а іноді і два рази на рік [4], а за іншими – один раз на три роки [5]. Можливо, відповідна розбіжність викликана різними поглядами на місце відправлення судочинства паланковими полковниками, яких ще іноді називали паланковими старшинами. Якщо йдеться про власне Січ, то строк передбачався на рівні одного (пів) року. Якщо ж говорити про посадову особу, котра здійснювала певні владні функції на території паланки як територіальної одиниці, то строк виконання нею повноважень дорівнював трьом рокам.

Що стосується вимог, які висувалися до кандидатів на заміщення посади паланкового полковника, то їх можна розділити на дві групи:

– наявність чесної та самовідданої вислуги у Війську протягом десяти, п'ятнадцяти років;

– церковне схвалення перед призначенням, яке відбувалося після знайомства зі старокодацьким хрестовим намісником [6, с. 26–27].

Як бачимо, стає зрозумілим, чому відповідна інстанція вважалася першою і розглядала переважно незначні справи. Очікувати від військового, навіть із таким великим стажем, особливих знань у галузі права не доводилося. Чи не єдине, що ставало у пригоді таким суддям – це те, що судили за звичаями, а не за законом.

Суд курінних отаманів. Як вже вказувалося нами вище, не можна на сто відсотків вважати цей елемент судової системи у Гетьманщині другою інстанцією, адже юрисдикція її була не територіальною, а швидше персональною й обмежувалася колом визначених осіб – козаками певного куреня. Як зазначається в Енциклопедії історії України, курінний отаман «обирався щороку на сходках куреня (участь у виборах козаків з інших куренів не допускалася) і постійно перебував у Запорозькій Січі (для військових походів назначалися наказні курінні отамани). Він відповідав за облік козаків, здійснював контроль за відбуванням ними військової служби, дбав про майнові та господарські потреби куреня (забезпечення зброєю, продовольством тощо), про неухильне дотримання звичаєвого порядку щодо прибутків і видатків із курінної скарбниці, провадив судочинство, виконував покарання, у т. ч. тілесні. У разі недотримання усталених норм курінного життя міг бути передчасно усунутий із посади, а в окремих випадках навіть позбавлений життя» [7, с. 222].

Як бачимо, курінний отаман для своїх підлеглих був не тільки суддею, але і катом. Відповідна практика покладала на самого суддю додаткову особисту відповідальність за справедливість прийнятих рішень, адже наступного року він міг опинитися на місці не по правді засудженого і покараного козака.

Письмових згадок про особливі вимоги, що висувалися до кандидатів на посаду курінного отамана, немає і не може бути. Якщо порівняти із сучасною Україною, то його вибори були дуже схожими на наші, але ми все ж таки можемо припустити таке.

По-перше, кандидат у курінні отамани, очевидно, повинен був бути козаком Січі. Які вимоги висувалися до претендентів на це «звання» писалося багато та детально. Тому на цьому аспекті ми зупинятися не станемо.

По-друге, кандидат повинен був належати саме до того коша, де проводилися вибори. Претендентів з інших подібних підрозділів до цієї справи не допускали.

Сама по собі процедура виборів, з урахуванням того факту, що виборців було, м'яко кажучи, небагато, за нашою думкою, була доволі примітивною. Сучасною юридичною мовою її можна було б наділити такими ознаками, як вільність, рівність і відкритість.

Військовий суддя. На думку окремої групи науковців, військовий суддя (із часів Гетьманщини – генеральний суддя) був другою посадовою особою на Січі [8, с. 118]. Проте ми не можемо не звернути увагу на іншу думку, відповідно до якої управлінська ієрархія виглядала дещо іншим чином.

На першому місці після гетьмана стояв генеральний обозний, потім – генеральний писар, а вже на третьому – генеральний суддя, яких, за твердженням цієї групи вчених, могло бути і двоє [9, с. 3], але в цьому разі швидше йдеться вже про часи Гетьманщини, адже, за твердженням тих самих джерел, військовий суддя був головним помічником кошового отамана.

Незважаючи на назву, коло обов'язків, які мали представники цієї посади, вражас. Військовий суддя повинен був не тільки відправляти правосуддя, але також бути скарбником, начальником артилерії, завідувачем складами військових припасів, виконавцем доручень кошового отамана, членом Старшинської ради [10, с. 196].

З огляду на таку шалену відповідальність вимоги до військових суддів були значно вищими, аніж до паланкових чи кошових. До якостей, якими вони мали володіти, слід віднести такі:

По-перше, природне доброчинство. Ставлячи питання про суть категорії «доброчинність», ми звернули увагу на позицію О. Стрельнікової, котра зазначила, що під «доброчинністю слід розуміти емоційно забарвлену дію або діяльність, яка спрямована на творення, що здійснюється добровільно та безкорисливо особами чи організаціями, та виражається у наданні матеріальної, фінансової, інтелектуальної та інших видів допомоги нужденним. Наявність доброчинності припускає не лише виникнення потреби у наданні допомоги, але й можливості (матеріальної, соціальної, фізичної або іншої) реалізувати добродійну дію. Доброчинність підтримує тих людей, котрі за певних причин не мають можливості себе утримувати, та такі сфери життя суспільства, як культура, наука, освіта, охорона здоров'я – і є соціальним явищем» [11, с. 53]. Така позиція вдало характеризує вимогу, яку ми досліджуємо, і дає змогу зрозуміти її сакральну суть.

По-друге, сумлінність. З огляду на величезну кількість підходів до визначення цього терміна ми змушені обмежитися порівнянням його з терміном «совість», яка фактично є його синонімом. Термін «совість» має частку «со», яка означає наявність когось іншого, окрім власне самої людини. Наприклад, російські «сочувствие», «соучастие» тощо. Особа, яка вчинила щось недобре, але цього ніхто не знає, все одно відчуває певні духовні страждання і намагається не робити таких речей. Відповідно, наявність сумління є вагомим вимогою, що висувалася до кандидатів на заміщення цієї посади.

По-третє, розумність. На нашу думку, визначити суть цього оціночного поняття можна з погляду двох підходів. З одного боку, це синонім сучасної осудності у кримінальному праві, з іншого – наявність певного рівня інтелекту, який є вищим, аніж у переважній більшості людей. Знов таки, не можна уявити на такій відповідальній посаді особу, яку легко можна ввести в оману.

По-четверте, вмільсть у письмі. Переважна більшість козаків були неписьменними, що пояснювалося цілою низкою факторів, як то відсутність належної кількості місць для навчання, походження самого козака, відсутність необхідності у такому навичку (на першому місці була військова справа) тощо. Ті ж, що вміль писати, часто робили це на рівні учнів сучасних перших класів, тобто їхні «твори» були переповнені помилками. Виправданість цієї вимоги не викликає сумнівів, адже з тим колом обов'язків, які мали військові судді, вміння грамотно висловлювати свою думку писемним способом є більш ніж виправданою вимогою.

По-п'яте, найкращий рівень знань козацьких звичаїв, Січових традицій і права. Ця вимога вказує нам на те, що обсяг відповідного нормативного матеріалу переважно існував в усній формі та, як у старі часи, передавався з вуст в уста. Охоронцем таких традицій була група радців при кошовому або стариків, які були колишніми військовими старшинами і відігравали роль своєрідної наглядової (консультативної) ради у різних справах. Для будь-якого судді (навіть на сучасному етапі розвитку України) наявність знань стоїть чи не на першому місці, адже прийняття рішень, які не базуються на праві або традиціях, що доцільно було б застосувати з погляду справедливості, завжди призводило до підвищення рівня соціального напруження [12, с. 27].

Як і іншу військову старшину, військового суддю обирали раз на рік [13, с. 553]. Така періодичність, з одного боку, виступала гарантією демократії та політичних свобод козаків, а з іншого – давала змогу своєчасно відбракувати людей, котрі цій посаді явно не відповідали. Робилося це привселюдно з дотриманням фактично усіх сучасних правил виборчого права, окрім таємності.

Кошовий отаман. Як вже зазначалося вище, відповідна посадова особа головувала на Січі та мала право вирішувати доволі широке коло питань. Одним із найбільш важливих серед них виступало право ставити остаточну крапку у вирішенні як цивільних спорів, так і кримінальних справ.

«У воєнний час кошовий отаман очолював Військо Запорізьке Низове і мав необмежені повноваження. У мирний час керував господарськими справами, затверджував вироки військового судді (за винятком смертної кари), призначав духовних осіб у січову і паланкові церкви. Кошовий отаман затверджував усі посади осіб Війська Запорізького, обраних військовою радою; узаконовавав здійснений за жеребкуванням розподіл земель, сінокосів, мисливських і рибальських угідь, розподіляв військову здобич і прибутки; приймав у Січ нових козаків і відпускав старих; видавав атестати заслуженим козакам; надсилав ордери паланковій старшині; від імені Коша Запорізької Січі вступав у дипломатичні відносини із сусідніми державами» [14, с. 210].

Крім того, як зазначають історики, він мав право помилювання особи, засудженої до страти, та право засудити особу до смертної кари. До сфери його компетенції входила можливість призначати духовних осіб із Києва не тільки на Січ, а й на прилеглі паланки, залишаючи за собою можливість повертати їх назад залежно від здібностей (дослідники роблять висновок про те, що це було формою церковного суду).

Його, як і іншу козацьку старшину, обирали щорічно шляхом відкритого, вільного, рівного голосування усього кошу. Форма волевиявлення була усною або конклюдентною. Перша проявлялася у вигляді гучного крику, остання ж – у киданні шапок [14, с. 139].

Що стосується вимог, які висувалися до кошових отаманів, то жодних історичних відомостей чи пам'яток із цього приводу не збереглося. Тобто теоретично він навіть міг не знати грамоти, але як військовий командир, мудрий суддя й ефективний управитель мав у коші незаперечний авторитет. Можна припустити, що до кандидата висувалися і певні моральні вимоги, адже на Січі суворо засуджувалася содомія і так зване «стрибання у гречку». У будь-якому разі наділення людини такою владою потребувало від неї наявності неординарних на фоні інших козаків якостей.

Суд козацької ради (Січової ради). Як вже зазначалося нами вище, означений орган становив непостійно діючу організацію, тобто об'єднання людей, що час від часу збиралися для вирішення особливих для життя запорожців питань. В Енциклопедії історії України зазначається, що до них належали: «початок походу чи війни, укладення мирних угод, розподіл земель, лісів, угідь, рибних ловів, соляних промислів, вибори військової старшини, покарання злочинців, складання відповідей на укази, грамоти, ордери, листи, що надходили в Січ від багатьох державних діячів і приватних осіб, тощо. На новорічній Січовій раді відбувалися перерозподіл земель за жеребами, вибори кошового отамана, військових суддів, писаря й осавула. Із правничого погляду Січова рада мала найвищі судові повноваження і могла проводити розслідування щодо найвищих посадовців Січі. Радою козаки могли зміщувати / карати кошових отаманів, писарів та ін. старшину, а також послів, які підозрювалися у неналежному виконанні обов'язків чи зраді інтересів Коша Запорізької Січі. Суворість судових рішень козацької ради могла сягати не лише позбавлення посад і доброго імені, але, часом, і життя» [15].

Як тобто, Січова рада фактично становила суд над судом, тобто на Січі діяла узгоджена судова система, але у виняткових випадках рада виступала як своєрідний наглядовий орган і над діяльністю окремих її елементів, і над самою козацькою старшиною, діяльність якої не викликала довіри.

Діяла вона безстроково, але збиралася у мирний час, коли більшість козаків перебували у коші. Робилося це

для того, щоб ні у кого не виникло сумнівів у легітимності прийнятого рішення. Ініціаторами й організаторами зборів були осавули, але учасниками відповідного заходу могли бути не всі запорожці.

Так, історики вказують на те, що Січова рада «відбувалася на головному майдані Запорозької Січі у присутності всіх наявних січових козаків, кожен із яких мав право голосу (міг виступити перед товариством або висловити підтримку того чи іншого рішення)» [15].

Питання про формування суддівського корпусу цієї колегіальної судової установи визначалося доволі нечітко. Оціночне поняття «право виступу перед товариством або висловлення підтримки» наводять нас на думку про те, що відповідну можливість мали далеко не усі козаки кошу, але з урахуванням того факту, що закритий колектив запорожців був доволі невеликим, ми можемо припустити відсутність спорів із цього питання.

Висновки. У підсумку можемо виділити такі специфічні риси процедури формування суддівського корпусу у досліджуваній період.

Виборність. Жодного із суддів на Січі не призначали, а обирали за утвердженою традиціями процедурою.

Темпоральна обмеженість перебування на посаді. Судді на Січі не призначалися на посаду довічно, а виконували свої обов'язки протягом визначеного часу (зазвичай рік), після чого підлягали переобранню.

Поліфункціональність. В окремих випадках суддя займався не тільки відправленням правосуддя, а й виконував обов'язки дізнавача (самостійно розслідував справу) і ката (самостійно приводив вирок до виконання).

Підзвітність Січовій раді. Будь-яке рішення чи вирок усіх судових інстанцій на Січі могли бути скасовані на козацькій раді, що робило систему правосуддя більш демократичною.

ЛІТЕРАТУРА

1. Світличний О.П. Господарський процес : підручник. Київ : НУБіП України, 2018. 342 с.
2. Смолій В.А. Українська козацька держава. *Український історичний журнал*. 1991. № 4. С. 5–19.
3. Бантыш-Каменський Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. Київ : Час, 1993. 656 с.
4. Паланковий полковник і його обов'язки. Портал. ДніпроКУльтура. URL: https://www.dnipro.lib.dp.ua/Palankoviy_polkovnik (дата звернення 20.12.2020)
5. Запорізька Січ, її політичний устрій та право (кінець XV ст. – середина XVII ст.). URL: http://kotovsk-live.ucoz.ua/publ/kozachestvo/zaporizka_sich_jiji_politichnij_ustrij_ta_pravo_kines_xv_st_seredina_xvii_st/11-1-0-32. (дата звернення 20.12.2020)
6. Яворницький Д.І. Твори у 20 т. Т. 8: До історії Степової України / гол. ред. П. Сохань. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. Грушевського. Запоріжжя : ТАНДЕМ-У. 2006. 440 с.
7. Енциклопедія історія України. Т. 5 / Редкол. : В.А. Смолій та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2008. 568 с.
8. Тімашов В. Правовий порядок діяльності Запорізької Січі у площині права людини на особисте волевиявлення. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 1. С. 116–120.
9. Мартянова С.М. Правовий статус суддів у системі влади Запорізької Січі. URL: http://www.lvduvs.edu.ua/en/documents_pdf/visnyku/nvsvy/03_2008/08msmvzs.pdf. (дата звернення 20.12.2020)
10. Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Київ : З друк. Укр. Акад. Наук. Вип. 2. 1926. XIV, 303, II, [1]. (Збірник Соціально-Економічного Відділу / УАН ; № 6).
11. Стрельнікова О.О. Основні підходи до визначення поняття «добročинність». *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія : Соціологія*. 2012. Т. 177. Вип. 165. С. 51–53.
12. Паньонко І.М. Кримінальне право козацької доби. *Життя і право*. 2005. № 6–7. С. 24–29.
13. Величко С.В. Літопис / відп. Ред. О.В. Мишанич. Т. 2. Київ : Дніпро. 1991. 642 с.
14. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. Т. 1 / гол. ред. П. Сохань. АН Української РСР. Київ : Наукова думка, 1990. 596 с.
15. Горбик А.О., Панашенко В. В. Енциклопедія історії України. Січова рада. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Sichova_rada (дата звернення 20.12.2020).